



כנס דב לאוטמן הראשון למדיניות החינוך

להחזיר את החינוך לדמוקרטיה לקונצנזוס

**המלצות פורום דב לאוטמן למדיניות החינוך
ספטמבר, 2015 אלול, תשע"ה**

נכתב על ידי: מיכל ברק

להחזיר את החינוך לדמוקרטיה לקונצנזוס

פורום דב לאוטמן למדיניות החינוך הוקם בשנת 2014 במטרה להיות זירה לדין מעמיק בנושאים של מדיניות חינוך. הפורום הוא שיתוף פעולה בין קרן לאוטמן, המכון הישראלי לדמוקרטיה והאוניברסיטה הפתוחה, ובתמיכתם של קרן רש"י, אבי נאור, שלמה דברת ועיריית רעננה.

מדי שנה בשנה מתמקד הפורום בנושא אחד, ובמהלכה נעשים מחקרים, מכונסות קבוצות עבודה ונערך כנס בנושא הנבחר. השנה בחר פורום דב לאוטמן למדיניות חינוך להעמיד בראש סדר היום החינוכי והציבורי את נושא החינוך לדמוקרטיה. במהלך השנה, קיימנו סדרת מחקרים שמטרתם למפות את מצב החינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך. כינסנו שלושה צוותי חשיבה: (1) קבוצת מנהלים מבתי ספר מכל מגזרי החינוך אשר דנו בדרכים להתמודד עם בעיית שנאת האחר; (2) קבוצה של ראשי מכללות להכשרת מורים ומחלקות הכשרת מורים באוניברסיטאות שדנו בשינויים הנדרשים בהכשרת המורים בישראל כדי להכשירם לעסוק בחינוך לדמוקרטיה בכלל ובהתמודדות עם תופעות של שנאת האחר בפרט; (3) נציגי מסגרות חינוכיות בלתי פורמאליות כדי לדון בתפקיד החינוך הבלתי פורמאלי בחינוך לדמוקרטיה. במקביל ביקשנו ממספר אנשי חינוך וחוקרים מובילים למפות את ההזדמנויות להוספת תכנים כאלה למערכת החינוך, ולשרטט את המדיניות הרצויה בעיניהם. במהלך הכנס התקיים דיון ב-13 קבוצות עבודה במגוון נושאים. מסמך זה משקף את תוצרי המחקרים והדיונים לפני הכנס ובמהלכו.

ככל מדינה, גם מערכת החינוך הישראלית מכשירה את תלמידיה להיותם אזרחיה על מנת שיהיו בוגרים אשר מכירים את שיטת המשטר הדמוקרטי, תומכים בה, מכבדים אותה ומשתתפים בה - זוהי גם אחת ממטרות החינוך כפי שבאה לידי ביטוי בסעיף 2(2) לחוק חינוך ממלכתי תשי"ג-1953:

"להנחיל את העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל ואת ערכיה של מדינת ישראל במדינה יהודית ודמוקרטית ולפתח יחס של כבוד לזכויות האדם, לחירויות היסוד, לערכים דמוקרטיים, לשמירת החוק, לתרבותו ולהשקפותיו של הזולת, וכן לחנך לחתירה לשלום ולסובלנות ביחסים בין בני אדם ובין עמים"

יתרה מזאת הזהות האזרחית היא המשותפת לכל הקבוצות בחברה הישראלית. נשיא המדינה, ראובן ריבלין, תיאר את השינויים בחברה הישראלית ושאל מהן ההשלכות החברתיות והערכיות של השינויים שעוברת החברה הישראלית: "אנו מוכרחים לשאול בכנות, מה משותף לכל המגזרים הללו? האם יש לנו שפה אזרחית משותפת, אתוס משותף? האם יש לנו מכנה ערכי משותף שבכוחו לחבר את כל המגזרים הללו יחד, במדינת ישראל היהודית והדמוקרטית?"¹ החינוך לדמוקרטיה מטרתו גם ליצר שפה אזרחית שהיא המכנה המשותף לכל הקבוצות בחברה הישראלית.

במסמך זה התמקדנו במספר המלצות קונקרטיות שעלו מהמחקרים ומהדיונים בכנס שמטרתן להתמודד עם האתגרים של מערכת החינוך הישראלית ולנצל את ההזדמנויות הייחודיות לה. סדרת ההמלצות מציעה תכנים ודרכי פעולה מפורטים על מנת שבוגרי מערכת החינוך הישראלית יהיו דוברי השפה האזרחית על המאחד והמבחיין שבה. אנו סבורים כי בכך יינתן גם מענה אפקטיבי לביטויים של פחד מפני האחר, עוינות ואף שנאה כלפיו ולתופעות של אלימות כלפי השונה והזר. חלק מההמלצות מתייחסות ספציפית לתופעות אלו. מטרת המסמך להניע לפעולה את מקבלי ההחלטות הרלוונטיים ולעודד את כלל השותפים בתחום לקחת אחריות.

¹ נאום נשיא המדינה, ראובן ריבלין בכנס הרצליה, יום ראשון, כ' סיון תשע"ה, 7 ביוני 2015



כנס דב לאוטמן הראשון למדיניות החינוך

עיקרי ההמלצות:

המלצה ראשונה: משרד החינוך יכריז על החינוך לדמוקרטיה כעל מטרה חינוכית מרכזית מגיל הגן ועד התיכון. על מנת להפוך את החינוך לדמוקרטיה לנחלת הכלל, למובן מאליו שהוא בקונצנזוס - על ראשי מערכת החינוך לשדר מסר חד משמעי וברור לפיו כל בתי הספר, מכל המגזרים והזרמים מחויבים לעסוק בעקרונות הדמוקרטיה החל מגיל הגן. יפותחו תכניות ויתקצבו שעות הוראה להפעלתן.

המלצה שניה: הטמעת פדגוגיה של דילמות, סובלנות והקשבה. מורים יוכשרו להוביל דיון באמצעות דילמות, לבחון ערכים במצבי קונפליקט ולעודד שיח שלוקח בחשבון נקודות מבט שונות.

המלצה שלישית: הוספת תכנים אקטואליים שהם במחלוקת ציבורית לתוכניות הלימודים. משרד החינוך יעודד מורים לקיים שיח פוליטי אך לא מפלגתי. המשרד יגבה מורים ויתמרץ אותם לדון בנושאים פוליטיים. תכניות הלימודים יעסקו באופן מושכל בנושאים כמו הסכסוך הישראלי-פלסטיני, מדיניות כלכלית חברתית, החברה הישראלית ונושאים נוספים שהם על סדר היום הציבורי.

המלצה רביעית: תיושם תכנית מערכתית להתמודדות עם שנאת האחר. התוכנית תתאפיין בכך שהיא תעסוק בקבלת השונה הן ביחס למגוון הזהויות הקיים בבית הספר, הן בהיכרות עם טיבן המורכב והמגוון של קבוצות אחרות בחברה הישראלית. מורים יוכשרו ויונחו להגיב באופן חמור לביטויי שנאה כלפי אחרים.

המלצה חמישית: כל תלמיד יכיר את שאיפותיו, כאבו ופחדיו של חברו מהקהילה האחרת. על כל בתי הספר לקיים פעילות חינוכית לימודית בשיתוף פעולה עם בתי ספר מקהילות אחרות. כל בית ספר יבחר באופי הפעילות המתאימה לו ויכלול את נושא החינוך לשותפות בתוכנית העבודה השנתית שלו.

המלצה שישית: מוסדות הכשרת מורים יוסיפו תכנים של חינוך לדמוקרטיה והתמודדות עם גזענות מכללות ההוראה יפעלו להכשיר מורים להתמודד עם תופעות של גזענות ושנאה ולחנך לאור עקרונות הדמוקרטיה. המכללות יציעו קורסים משותפים עם מכללות מקהילה אחרת כדי שכל פרח הוראה יחווה למידה עם סטודנטים עמיתים מקבוצות אחרות.

המלצה ראשונה: משרד החינוך יכריז על החינוך לדמוקרטיה כעל מטרה חינוכית מרכזית מגיל הגן ועד התיכון

במחקר מקיף שנערך עבור פורום דב לאוטמן למדיניות החינוך ראינו 50 מנהלי בתי ספר ראינות עומק אודות מצב החינוך האזרחי-דמוקרטי בבתי הספר שלהם². מן המחקר עולה כי מנהלים בבתי ספר ישראליים רואים בחינוך לערכים דמוקרטיים מטרה חינוכית מרכזית. יחד עם זאת מהמחקר עולה כי החינוך לדמוקרטיה אינו רווח בבית הספר מעבר לחובה המינימלית של שיעורי האזרחות לבגרות. המנהלים מנו כמה סיבות לכך:

- (1) העדר אמירה ברורה של משרד החינוך כי הוא מציב את החינוך לערכים דמוקרטיים במרכז העשייה החינוכית;
- (2) תחושה שדמוקרטיה מזוהה עם שמאל פוליטי המובילה לחשש מלעסוק בתכנים שנתפסים כצבועים פוליטיים;
- (3) חשש מלעסוק בנושאים נפיצים שעלולים להוביל להעדר שליטה בכיתה;
- (4) מחסור בתכנים, בזמן, ובידע של מורים.

אף שבהנחיות ובתכניות של משרד החינוך, תפקיד בית הספר מוגדר "כתורם לעיצוב זהותם הערכית והתרבותית של התלמידים ולהכשרתם להיות אזרחים בחברה דמוקרטית"³, כל משתתפי המחקר ציינו כי בשטח אין מורגשת כל התייחסות או הנחיה של משרד החינוך לחנך לדמוקרטיה ומשום כך החינוך לדמוקרטיה בבתי הספר תלוי בעיקר בכוחות הדוחפים אותו בתוך בית הספר ועל כן הוא מזדמן ומקרי. מהמחקר שערכנו עולה כי החשש והעדר גיבוי ומסר ברור מטעם משרד החינוך הם סיבות מרכזיות להימנעות מעיסוק בערכים דמוקרטיים.

זאת ועוד, בשנים האחרונות נוצר בישראל זיהוי בין ערכי הדמוקרטיה ושיח זכויות האדם ובין ה"שמאל". לכן עיסוק בסוגיות אלה מקבל נופך "פוליטי-מפלגתי". זיהוי זה מביא לידי כך שמורים נזהרים מלעסוק בסוגיות שעלולות לעורר מחלוקת ולהביא לידי תגובות שליליות של תלמידים והורים. למורים ולמנהלים יש תמריץ, בכל הנוגע לחינוך לדמוקרטיה, לעסוק בעיקר בעניינים "נייטרליים" ובנושאים שנוגעים בנהלים ובמוסדות כגון הכרעת הרוב, בחירות, הפרדת רשויות וסמכויות המוסדות⁴. מדובר בתפיסה מוטעית מן היסוד שמעוותת את טיבה של הדמוקרטיה, מחלישה אותה והופכת את העיסוק בה למשמים. אין משמעות לתפיסת דמוקרטיה לפי הכרעת הרוב היא חזות הכל שהרי ברור שגם רוב שנבחר כדין אינו רשאי בדמוקרטיה להפלות לרעה נשים, הומוסקסואלים או קבוצות מיעוט אחרות. תפיסה זו גם מנוגדת למורשת הציונית, שבה נושאי דגל חשובים של תורת זכויות האדם היו מנהיגי הימין הציוני. היא מסוכנת מאין כמוה, שכן במקום להתייחס אל הדמוקרטיה כאל תשתית של הסכמה רחבה, נהפכה הדמוקרטיה לנושא שנוי במחלוקת ולחלק מזירת המריבה הפוליטית⁵.

² גלי שפיגל-כהן, "חינוך לדמוקרטיה ישראל 2015: תמונת מצב" (פורום דב לאוטמן למדיניות החינוך). במחקר השתתפו 50 מנהלי בתי ספר ממלכתיים, ממלכתיים דתיים וממלכתיים דוברי ערבית (שליש מכל קבוצה) בחלוקה פנימית לפי בתי ספר יסודיים, חטיבות ביניים ותיכונים. המחקר משקף גם פיזור גיאוגרפי בין בתי ספר במרכז ובפרפריה.

³ "תוכנית מערכתית לחינוך ערכי", מינהל חברה ונוער, משרד החינוך

⁴ שפיגל כהן, הערה 2 לעיל. "מרביתם הגדול של מרואייני המחקר מן החינוך הממלכתי דתי, ציינו כי דמוקרטיה מתקשרת באופן אסוציאטיבי, לשמאל ולחילוניות ומיד נתפסת כמי ששייכת ומזוהה עם "המחנה האחר". מרואיינים רבים ציינו, כי הם חשים שהשמאל ניכס לעצמו את הדמוקרטיה, ועושה בה שימוש, על מנת לקדם את האג'נדות החילוניות, ליברליות, אנטי דתיות שלו. מדבריהם עולה כי המונח "חינוך לדמוקרטיה", נתפס כאינטרס של השמאל להנחיל את תפיסת עולמו בבתי הספר" (עמ' 34). מנהלים מבתי ספר ערבים הדגישו כי הם חוששים לעסוק בערכים דמוקרטיים כי הם נתפסים כפוליטיים ומפלגתיים. כל המנהלים הדגישו את החשש מלעסוק בנושאים נפיצים בעלי אופי פוליטי.

⁵ מדרכי קרמניצר ועמיר פוקס, [חינוך לערכים דמוקרטיים ומאבק בגזענות באמצעות חינוך](#) (פורום דב לאוטמן למדיניות החינוך, 2015).

זאת ועוד, מרבים להבליט את המתח שבין האופי היהודי של המדינה לבין המשטר הדמוקרטי שלה, כאילו היחס בין שני המרכיבים האלה של זהות המדינה הינו משחק סכמ אפס. זו גישה מוטעית שהופכת בעיני רבים את הדמוקרטיה לאויב של יהודיותה של המדינה. יש להבהיר כי רוב המדינות הדמוקרטיות הן מדינות לאום, ולכן דמוקרטיה במדינת לאום אינה נכה ואינה בעייתית. כדי שמדינת הלאום היהודית תהיה דמוקרטית והומאנית נדרש שמערכת החינוך תתרכז בדיון מעמיק במאפייני המשטר הדמוקרטי רק כך מימוש הלאומיות היהודית יהיה גם דמוקרטי והומני. עלינו להדגיש את האפשרות לשלב בין מאפיין הזהות לבין מאפיין שיטת המשטר ולהציג את הגרסה הדמוקרטית של מדינת לאום⁶. יש למקד מאמץ חינוכי בהדגשת המשותף, ההרמוני והמפרה הדדית בין יהודיותה של המדינה לבין משטרה הדמוקרטי. כך, למשל, ערכים הומניסטיים ודמוקרטיים מעוגנים באופן מרשים ביותר במסורת היהודית, ביניהם כבוד אנושי שווה שהוא נחלתם של כלל בני האדם מכוח היותם כאלה, חינויותה של חירות לאומית, היחס השווה ללא יהודי החי במדינה יהודית, הצורך בהגבלת השלטון, כפיפות השלטון לחוק, לצדק ולחסד, עקרון האחריות האישית, עקרון הערבות ההדדית והחובה לדאוג לחלש.

בראש ובראשונה, על מנת להפוך את החינוך לדמוקרטיה לנחלת הכלל, לאבן יסוד למערכת החינוך שלנו, למובן מאליו שהוא בקונצנזוס - על ראשי מערכת החינוך, שר החינוך וכל השדרה המקצועית במשרד לשדר מסר חד משמעי וברור לפיו **כל בתי הספר, מכל המגזרים והזרמים מחויבים לעסוק בעקרונות הדמוקרטיה, כמתחייב מאופיה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית.**

המסר של משרד החינוך צריך להבהיר כי הדמוקרטיה היא בסיס חיינו המשותפים במדינה ולכן אינה משויכת פוליטית לאף מחנה או מפלגה. על המשרד לתת גיבוי למנהלים במשימת החינוך לדמוקרטיה. מעל לכל – חיוני כי החינוך לדמוקרטיה לא יהיה נתון לרצונו הטוב של המנהל ולא יהיה ספוראדי ומזדמן. **על כל מוסד חינוכי לשלב נושאים של חינוך לדמוקרטיה באופן מחייב, החל מגיל הגן ועד סיום התיכון.** תכני החינוך האזרחי-דמוקרטי צריכים להיות משולבים בכלל מקצועות הלימוד. אין מדובר באירועי שיא, בימים מיוחדים או בפעילות יוצאת דופן אלא בליבת הלימוד והחינוך.

הפעולות הנדרשות ליישום המלצה זו הן:

- (1) לייחד לבתי הספר תקציב צבוע ייחודי שמיועד לחינוך לדמוקרטיה;
- (2) לחנך לדמוקרטיה מגילאים צעירים ככל האפשר: גילאי הגן ושנות בית הספר היסודי. עיכוב במאמץ החינוכי ונטישת הגילאים הצעירים עלולים להביא לידי "החמצת הרכבת". לשם כך על המטה לחינוך אזרחי וחיים משותפים ליזום ולהוביל כתיבת תכנים בנושא עקרונות הדמוקרטיה לבתי הספר היסודיים⁷;
- (3) לחזק את החינוך האזרחי-דמוקרטי באמצעות הכללת השיח הדמוקרטי בכלל מקצועות הלימוד, ולא דווקא במקצוע אזרחות. מדובר במאמץ מערכתי שיביא לידי עיסוק בסוגיות אלו בכלל המקצועות הנלמדים⁸.

⁶ בספר שיצא לאחרונה פורס אדר כהן ארבע גישות ליחסים בין המאפיין היהודי והמשטר הדמוקרטי של מדינת ישראל. המחבר ממליץ על הגישה הדיאלקטית (גישת המורכבות) ומציע מגוון רחב של דרכים לעסוק בקשר בין ערכים וזהות יהודית לבין ערכים דמוקרטיים: אדר כהן, הילכו שניים יחדיו: מורה דרך לחינוך יהודי ודמוקרטי (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2015).

⁷ קיים מגוון של תוכניות לימוד לבתי הספר היסודי שעוסקות בעקרונות הדמוקרטיה ובערכים דמוקרטיים לדוגמא: אוקי מרושק קלארמן, אין דמוקרטיה אחת: תכנית חינוכית רב-גילאית (מדרשת אדם, 2005), יח"ד: יהדות חברה, דמוקרטיה: תוכנית חינוכית לבית הספר היסודי של יסודות.

⁸ אדר כהן, "כל מורה הוא מחנך לאזרחות" בתוך: ישעיהו תדמור ועמיר פריימן (עורכים), חינוך - שאלות האדם, כרך ב': בהווייה עמ' 68-78. (תל אביב: הוצאת מכון מופ"ת).



כנס דב לאוטמן הראשון למדיניות החינוך

- (4) להכשיר מורים להיכרות עם עקרונות הדמוקרטיה ולעיסוק בתכנים שנויים במחלוקת (ראו פירוט בהמשך);
- (5) ליזום ולהוביל כתיבת תכנים מתאימים לבתי ספר ממלכתיים דתיים, לבתי ספר חרדים ולבתי ספר דוברי ערבית⁹. קיים מחסור חמור בתכנים שמתאימים לייחוד הערכי ולשפה של בתי הספר הדתיים, החרדים והערבים. העדר תכנים מתאימים גורם להימנעות מעיסוק בנושאים דמוקרטיים. בשל כך שקהילות אלו רואות עצמן מנוכרות לשיח הדמוקרטי הליברלי, יש לפתח תכנים דמוקרטיים אשר טובעים במסורות של קהילות אלו¹⁰;
- (6) לימודי הדמוקרטיה צריכים להתבסס על משנתם של מנהיגים והוגי דעות ממגוון זרמים אידאולוגיים ופוליטיים במטרה לנתק את הקישור הנעשה היום בין דמוקרטיה וזכויות אדם ל"שמאל". כך למשל אפשר לשלב לימוד של ערכים דמוקרטיים בלימודי היסטוריה של הצינות, שכן התכנים הדמוקרטיים, הפרוצדורליים והמהותיים מצויים בתחום ההסכמה ומעבר לחילוקי דעות פוליטיים;
- (7) לעודד דיון בסוגיות אקטואליות שעל סדר היום הציבורי בכיתות באופן שבועי קבוע;
- (8) לבחון את ספרי הלימוד בפריזמה של ערכי הדמוקרטיה, ובמיוחד שוויון, פתיחות לגיוון ולפלורליזם ושותפות בין הקבוצות בחברה הישראלית (בדומה לפריזמה המגדרית שדרכה נבחנים הספרים כיום);
- (9) לכלול את נושא החינוך לדמוקרטיה ולשפה אזרחית משותפת בבגרות החברתית ובמחויבות האישית;
- (10) לייחד את הטיולים השנתיים וסיורי השל"ח להיכרות עם כל החברה הישראלית על כל קהילותיה והקבוצות המרכיבות אותה. לייחד סיורים וטיולים לנושאים אזרחיים שמחברים את התלמיד לזהות האזרחית ולמדינה;
- (11) להכניס פרמטרים של חינוך לדמוקרטיה למדדי ההערכה של בתי הספר; וכן לכלול במיצ"ב אקלים שאלות הנוגעות לעמדות של תלמידים כלפי ערכים דמוקרטיים ומידת הפנמתם
- (12) לייחד בכל בית ספר תפקיד (מלווה בשעות הוראה) למורה שיהיה מתכלל של כל הפעילות הקוריקולרית והחוץ קוריקולרית בתחום החינוך לדמוקרטיה.

פעולות אלו יתנו לבתי הספר ולמנהליהם את הכלים והתשתית הדרושים כדי להתחיל במלאכת החינוך לדמוקרטיה. כאמור, תנאי הכרחי מקדמי הוא המסר הברור המלווה בגיבוי מלא. **ההנהגה המדינית והמנהיגות החינוכית חייבות להחזיר את הדמוקרטיה אל לב ההסכמה הישראלית הרחבה. המסר צריך להיות: ישראל היא בה בעת מדינת הלאום של העם היהודי ומדינה דמוקרטית.**

המלצה שניה: הטמעת פדגוגיה של דילמות, סובלנות והקשבה.

אזרח אחראי ומעורב הוא כזה אשר משפיע על המרחב הציבורי בו הוא חי, מתוך הבנה ואוריינות אזרחית. הוא מנתח באופן מושכל את המציאות סביבו, ומגבש עמדה משלו בשאלות היסוד של החברה ובסוגיות המרכזיות שעומדות על הפרק. בהתאם לכך, הוא בוחן את ההחלטות של מנהיגיו, תומך בהן באופן מלא או חלקי, מסתייג מהן או מבקר אותן. היכולת להתמודד עם בעיות חברתיות מורכבות ולגבש לגביהן עמדה מחייבת כישורים של שאילת שאלות, ניתוח וראייה מורכבת. במאה ה-21 ברור למומחי החינוך כי על בית הספר לתרגל חשיבה ביקורתית, אוטונומית, שאילת שאלות, וניתוח סיטואציות

⁹ אין הכוונה לפיצול מקצוע האזרחות בין שלושת מגזרי החינוך אלא לכתביה של תכנים דמוקרטיים מתאימים (מעבר לשיעורי האזרחות) יחודיים עבור בתי ספר ממלכתיים דתיים, חרדים ודוברי ערבית. ראו לדוגמה מדינת ישראל בין יהדות לדמוקרטיה (יסודות, רכס).
¹⁰ דודי פויכטנגר, רוחמה גבל-רדמן, שלמה פישר, "מחשבות על שפה אזרחית תרבותית" (2015).



כנס דב לאוטמן הראשון למדיניות החינוך

מורכבות¹¹. דוח ועדת קרמניצר, "להיות אזרחים: חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל"¹² מפרט את המיומנויות שיש להקנות לתלמידים במסגרת פדגוגיה של ניתוח מורכבות:

"ראיית הבעיה במלוא מורכבותה, ממכלול ההיבטים הנוגעים לעניין. **הערכת הפתרונות השונים** (ביחס לסוגיה פוליטית) לפי הפרמטרים הבאים: המידה שבה הפתרון מקדם השתתפות אזרחית, ייצוגיות רחבה, היכולת למשול או אפקטיביות ביצועית, לגיטימציה (accountability) (החובה לדיווח), צדק דיוני ומהותי, שמירה על זכויות האזרח, ביזור הכוח או איזון (פיקוח ובקרה עליו). הערכת הפתרונות השונים צריכה להיעשות מתוך פתיחות לאפשרויות השונות, כאשר הבירור צריך להתקיים בשתי רמות: **רמת האפשרי**, שבה ייבחנו הפתרונות השונים בעיקר לפי המטרות שהם מקדמים ומידת הרציונליות (היעילות) של האמצעים לקידום המטרות. **רמת הדין המוסרי**, שבה יש לברר את ראויותן של המטרות, ובהינתן ראויות המטרה, בחינת ראויות האמצעי; תוך הבחנה בין שיפוטיות רציונליות לבין שיפוטיות רגשיות ואינטואיטיביות, תועלתניים ואונטולוגיים. בדיון זה, תופסת מקום נכבד חשיבה של אוניברסליזציה: "מה ששנוא עליך, אל תעשה לחברך". סיומו של הניתוח הוא בהכרעה מנומקת. מדובר אפוא **בפיתוח חשיבה רציונלית ומוסרית**, תוך יכולת להבחין בדמגוגיה, במניפולציה, בחשיבה סטראוטיפית ובהכללות גורפות ובלתי מבוססות, ולעמוד נגדם.

יכולת לנתח סוגיה בתחום המתח בין זכויות אדם שונות או בין זכות לבין אינטרס אחר. **יכולת למתוח ביקורת מבוססת ומנומקת**, המסתמכת על הכרת הנתונים, לרבות הצרכים והאילוצים של המבוקר, ניתוח הסוגיה על כל פניה, תוך העלאת הצעות לעשייה אלטרנטיבית (ביקורת אחראית וקונסטרוקטיבית) ותוך הכרת הדרכים להפיכת הביקורת לאפקטיבית.

יכולת לגבש אינטרס, עמדה, תפיסה, בצורה אחראית (תוך ראיית האינטרסים הנוגדים וחתירה להתאמת הרצון האישי לטובת הכלל), מבוקרת ומנומקת, יכולת להאזין ולשמוע את ה"קול הפנימי".

על התלמידים להתרגל ולתרגל התמודדות עם מציאות בה אין "שחור ולבן" אלא מגוון רחב של אפשרויות שלכל אחת מהן יתרונות וחסרונות, רווח ומחיר. יש לעזור לתלמידים להכיל מורכבות ואי וודאות. יש לעודד אותם לקחת אחריות ולהשפיע על קבלת ההחלטות בחברה בה הם חיים. חינוך לראייה מורכבת מאפשר גם לתרגל סובלנות והקשבה אלו לאלו. תלמידים שמקשיבים להם, במסגרת של דיון תרבותי, סובלני ומתפתח, יתרגלו להקשיב לאחרים, גם כשהם חולקים עליהם, ילמדו לכבד מגוון של נקודות מבט ולראות בו ברכה. הם יפנימו את חשיבותו המרכזית של חופש הביטוי דווקא בחברה מקוטבת שיש בה מחלוקות פוליטיות ואידיאולוגיות עזות. הדמוקרטיה היא השיטה שבה **מתאפשרים איזון, משא ומתן ומציאת פשרות והסכמות בין יחידים ובין קבוצות, באופן שאינו דורסני כלפי אף קבוצה**. אזרחים דמוקרטיים הם כאלו שמסוגלים להכיל מצבים מורכבים, לראות כי לרוב המצבים פנים לכאן ולכאן, לנתח מורכבות כדי למצוא פתרונות יצירתיים, להביע עמדה המנומקת, מתוך הבנה שאינה היחידה האפשרית, ולהיות מסוגל להיות לחילופין חלק מרוב שמשאיר מרחב מחיה למיעוט וחלק ממיעוט שמקבל את הכרעת הרוב, גם כשאינו מסכים לה.

פיתוח כזה של החשיבה נחוץ לא רק בהקשר של חינוך לדמוקרטיה. הוא חיוני להתמודדות של כל אדם בחברה מודרנית עם מציאות משתנה בקצב מהיר ולטיפוח של יצירתיות, יזמות ומציאות.

¹¹ טלי יריב-משעל, "חינוך אזרחי בחברה קונפליקטואלית: מתאוריה למעשה" בתוך: דן אבנון (עורך), חינוך אזרחי בישראל (עם עובד, 2013); צופיה יועד (עורכת) חשיבה בתהליך הלמידה בעידן הידע (משרד החינוך, המזכירות הפדגוגית, 2010),

¹² דוח ועדת קרמניצר, להיות אזרחים: חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל: דוח צוות ההיגוי לחינוך לאזרחות (ירושלים, משרד החינוך, 1996).

הפעולות הנדרשות ליישום המלצה זו הן:

- (1) על בית הספר לעודד דיאלוג בכל מקצועות הלימוד ובמסגרת זו לתרגל הקשבה ושיחה פתוחה בין התלמידים הכוללת מגוון של עמדות. יש לעודד הצגה של נקודות מבט מגוונות, על בסיס של ידע רלבנטי. חשוב לאפשר ולתת מקום של כבוד לנקודות מבט מנומקות שמערערות על "האופן הטבעי" שאנו נוטים לראות בו דברים. גישה פדגוגית זו אינה טבעית למורים שרגילים להיות מקור הסמכות. היא עלולה לעורר חששות בעיקר מפני התפרצות ואבדן שליטה בכיתה. משום כך פותחו במשרד החינוך מגוון תכניות אשר יכולות לסייע לצוותים חינוכיים ביישום המלצה זו. התוכנית "קש"ר (קשב ושיח רב תרבותי) מוגן¹³" שפותחה על ידי אגף שפ"י במשרד החינוך מכשירה מחנכים להוביל דיון כיתתי שמזמין הקשבה למגוון עמדות ונקודות מבט¹⁴.
- (2) במערכת החינוך כיום, קיים פער בין החינוך לערכים בהם עוסקים בבתי הספר ובין החיבור והעיבוד שלהם תחת הפריזמה של דמוקרטיה. ערכים נדונים בהקשרים של היחיד וחבריו או משפחתו אך לא בהקשרים של חברה מרובת קבוצות ושל מדינה. אמצעי מרכזי לעיסוק בערכים צריך להיות הוראה באמצעות דילמות. המציאות לעולם רבת פנים והתמודדות עם דילמות מזמינה את התלמידים לבחון את הערכים שלהם בסיטואציות של בחירה והכרעה. קל לנו לכבד את הזולת, לאהוב את עמנו או להיות סובלניים כלפי עמדות כשאיננו נדרשים להכרעה. רק במצבים של דילמות שבהן יש התנגשות בין ערכים או אינטרסים – אנו מפעילים שיקול דעת ומאזנים בין ערכים שונים לפי מידת חשיבותם בהקשר קונקרטי. כדי להכשיר את אזרחי העתיד לחיים בחברה מרובת קבוצות וקהילות עליהם להתוודע אל דילמות מגיל צעיר ולרכוש מיומנויות של ניתוח דילמות, נקיטת עמדה והנמקתה¹⁵. מרבית התכניות הקיימות לחינוך ערכי אינן עושות זאת.
- (3) להכשיר מורים לדיון שבו הם מעודדים את התלמידים להציג עמדות אישיות שונות שהן מבוססות ידע ומנומקות דרושה פדגוגיה שמעמידה את המחלוקת והדיון במרכז. פדגוגיה שאין בה אמת מוחלטת, והמורה עשוי להיות מחזיק בעמדה, כשאר המשתתפים בדיון, אך לא ממעמד של סמכות הכרעה והכתבה. דרושה פדגוגיה שמאפשרת, ואף מעודדת את המתדיינים, להגיע להתקרבות מעמדות פתיחה נוגדות, ואף להסכמות מלאות או חלקיות הכרוכות בהתפשרות. פדגוגיה כזו נחוצה כדי להרגיל את הלומדים למציאות פוליטית דמוקרטית, שבה נדרשות פשרות כדי להגיע להסכמות ולאימוץ של מדיניות שתזכה בלגיטימציה ציבורית, ואין בכך כל פסול. היכולת לפתח עמדה באורח מושכל ולהעמיד אותה למבחן בדיאלוג עם עמדות של אחרים הם הכישורים שיידרשו ללומדים כאזרחים בבגרותם. אלה הכישורים שחוסנה של החברה הדמוקרטית תלוי בהם. גדולתה של השיטה הדמוקרטית בכך שהיא מכילה מתחים וסתירות. כללי המשחק הדמוקרטיים הם שמאפשרים לנו לחיות למרות חילוקי הדעות וניגודי האינטרסים.

¹³ ישי שליף, ארית ליתן ורחל פארן, קש"ר: קשב ושיח רב תרבותי: יצירת שיח מוגן בנושאים קונפליקטואליים (מדינת ישראל, משרד החינוך, שפ"י, 2007).

¹⁴ אורית חרמון, שרה רוטקופ הרמתי וחוה פונו, "תרבות השיחה והדיון: על דיאלוג חשיבה ומה שביניהם (ירושלים, משרד החינוך, מינהל חברה ונוער, 2002)", "התוכנית הלאומית ללמידה משמעותית: השיח החינוכי על נושאים השנויים במחלוקת".

¹⁵ יעל ברנהולץ וחוה פלג, ניהול דיוני דילמה לקידום החשיבה המוסרית על פי התיאוריה של לורנס קולברג להתפתחות החשיבה המוסרית (ירושלים, משרד החינוך, מינהל חברה ונוער, 2003); אדר כהן, הילכו שניים יחדיו: מורה דרך לחינוך יהודי ודמוקרטי (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2015)

המלצה שלישית: הוספת תכנים אקטואליים שהם במחלוקת ציבורית לתוכניות הלימודים

חוזר מנכ"ל משרד החינוך משנת תשע"ה מדגיש את חשיבות הדיון בנושאים פוליטיים שעל סדר היום הציבורי וזו לשונו:

"מטרת חוזר זה היא לעודד את המורים לנהל בכיתה שיח המתייחס לשאלות של זהות אישית, שיח אזרחי ושיח ערכי על נושאים שנכון וראוי להגיע להסכמות לגביהם ועל נושאים השנויים במחלוקת ציבורית והמעוררים דילמות מוסריות. החוזר מחדד את ההבחנה בין שיח אזרחי ציבורי, שהוא מותר ואף רצוי, לבין שיח תעמולה מפלגתי שהוא אסור, ממליץ על מסגרת ועל עקרונות להתנהלות ראויה ומנחה את המנהלים ואת המורים כיצד לעשות זאת...."

חשוב שהמורה יעלה לדיון שאלות שעל סדר היום הציבורי ויעורר בכיתה שיחה בנושאים שנויים במחלוקת. עידוד שיח מהסוג הזה הוא חלק מהחינוך למעורבות אזרחית-חברתית והוא מדרבן ללקיחת אחריות של הפרט בחברה. שיח כזה מעודד תלמידים לפתיחות, לסובלנות, לדיאלוג ולחשיבה מעמיקה, שהם ממטרות החינוך הממלכתי. עם זאת חשוב שהשיח בכיתה ייעשה בדרך המעודדת דיאלוג וחיפוש אחר האפשרות להסכמה או למציאת בסיס משותף בתוך המחלוקת.

קיום השיח בנושאים שנויים במחלוקת תוך מתן ביטוי לעמדות השונות יאפשר לתלמידים להתלבט, לשקול ולגבש דעה על בסיס ידע, ביקורתיות וחשיבה עצמאית.¹⁶

החוזר מנחה את עובדי ההוראה, בין השאר, כיצד להימנע מלעבור את הגבול שבין חינוך לתודעה פוליטית, ציבורית ואזרחית, שהוא חיוני וחשוב, ובין חינוך לתפיסה פוליטית מפלגתית מסוימת, שהוא אסור. מחקר שביצע פורום דב לאוטמן למדיניות החינוך¹⁷ מעלה שמורים חוששים מלעסוק בסוגיות שעל סדר היום הציבורי. הם חוששים כי יואשמו בדיבור פוליטי, הם חוששים כי הורים יתלוננו עליהם וכי מנהלים ומפקחים יגנו אותם. הם חוששים מאבדן שליטה בכיתה וכי לא יוכלו להכיל את האלימות המילולית ואולי אפילו הפיזית שהדיון בנושאים שעל סדר היום מזמן.

תוכניות הלימודים וספרי הלימוד נמנעים גם הם מעיסוק בנושאים במחלוקת. כתוצאה מכך תלמידינו בורים בנושאים שעל סדר היום הציבורי אין להם הכלים להבין מה כתוב בעיתון, להביע עמדה מבוססת וכתוצאה מכך גם לא להצביע בבחירות. יש לשנות את תכנית הלימודים ולהוסיף דיון אמיץ וגלוי בנושאים כמו היחסים בין מזרחים ואשכנזים, הסכסוך הישראלי-פלסטיני, פמיניזם, מדיניות כלכלית וחברתית ועוד. יש לוודא שבוגרי מערכת החינוך הישראלית לא יסבלו מבורות בכל הנוגע למציאות חיייהם.

הפעולות הנדרשות ליישום המלצה זו הן:

- (1) להוסיף לתוכניות הלימודים בהיסטוריה, ספרות, אזרחות, גיאוגרפיה, של"ח והחינוך החברתי דיון בנושאים שעל סדר היום הציבורי. התוכניות צריכות לכלול עיסוק בנושאים כלכליים וחברתיים, בנושאים מדיניים וביטחוניים, בשאלות של דת ומדינה¹⁸;
- (2) לעודד את המורים לקיים דיון פוליטי בכיתה. לגבות מורים שמנהלים דיונים כאלו ולתמוך בהם אל מול הורים או מנהלים; לפעול באופן נחרץ, שיטתי ומתמיד כדי להטמיע את חוזר מנכ"ל תשע"ה/1 ולוודא כי כל המורים והמנהלים מכירים אותו ומבינים את גבולות המותר והרצוי בדיון הפוליטי.
- (3) להכשיר את המורים ולהנחות אותם כיצד לקיים דיון פוליטי לא מפלגתי וכיצד להתמודד עם התפרצות רגשות וזעם בכיתה.

¹⁶ חוזר מנכ"ל משרד החינוך תשע"ה/1 1.9.2014

¹⁷ הערה 2 לעיל.

¹⁸ הצעות פרקטיות ותיאורטיות ניתן למצוא בניר מיכאלי (עורך), כן בבית ספרנו: מאמרים על חינוך פוליטי (מכון מופ"ת), (2014)

המלצה רביעית: תיושם תכנית מערכתית להתמודדות עם שנאת האחר

בתי הספר בישראל מתמודדים עם תופעות של שנאת האחר ואפילו גזענות. מורים ומנהלים ניצבים חסרי אונים נוכח ביטויי אלימות מילולית ופיסית של תלמידים כלפי מי שהם תופסים כמשתייך לקבוצה אחרת מהם. שנאה עשויה להיות מופנית לאחרים בשל מינם, צבעם, מוצאם, דתם, צורתם, נטייתם המינית ועוד. על בתי הספר למצוא כל אמצעי אפשרי להתמודד עם תופעות אלו הן על ידי פעולות חינוכיות למניעתן הן על ידי פעולות מגיבות.

חינוך נגד שנאת האחר ונגד תגובות גזעניות צריך ויכול להיעשות באמצעות מסרים ברורים וחד משמעיים של מורים. הכרחי שמורים יוקיעו באופן חד משמעי כל ביטוי שנאה או גזענות באשר הוא. מעבר לכך, מחקרים מלמדים¹⁹ כי תלמידים מפתחים התנהגות מכילה כלפי אחרים ומתרגלים יחס הוגן, שיויוני ומכבד כלפי מי ששונה מהם בראש ובראשונה ביחס לאחרים הנמצאים סביבם באותה הכיתה. בכל כיתה יש מגוון רחב של זהויות. לכן תהליך פדגוגי נגד גזענות ובעד קבלת האחר והשונה צריך להתחיל מהמוכר, מהקרוב, מהאחר שבתוך הכיתה, שקל לזהות אותו. מורים ומחנכים צריכים לפעול על מנת לשנות את יחסי הכוח בכיתה, לקבל את כל הזהויות המגוונות הקיימות בה ולקעקע יחס דיכוטומי שמדיר את מי ששונה ממני. חשוב שבית הספר יחזק וינכיח את מגוון הזהויות של כלל התלמידים בו: עולים וותיקים, לבנים ושחורים, בנות ובנים, מזרחים ואשכנזים, בעלי נטיות מיניות שונות. יחס מקבל ומכיל כלפי כלל תלמידי בית הספר צריך להתבטא בתכני הלימוד, בפעילויות הבית ספריות, בפדגוגיה ובאקלים בית הספר. זהו שינוי יסודי ועמוק בצופן הגנטי של בית הספר. ההנחה היא ש"כל מה שמתרחש בין כתלי בית הספר מתרחש בחברה"²⁰ כך מתרגלים התלמידים חשיבה לא דיכוטומית שבה אין שווים ושווים פחות, נכללים ומודרים.

מחקרים מעידים על כך²¹ שבכדי להתמודד עם דעות קדומות כלפי חברי קבוצות אחרות – שאינן נוכחות בתוך הכיתה (למשל יהודים וערבים, דתיים, חרדים וחילוניים) יש לנקוט במספר פעולות חינוכיות: דעות קדומות ושליטיות נובעות בין השאר מהכללות שאנו עושים ומהנטייה לראות את הקבוצה האחרת כמוגנית. יש לעודד תלמידים לראות בקבוצה האחרת קבוצה מרובת פנים ולא הומוגנית, לחשוף את התלמידים לדמויות קונקרטיות חיוביות מהקבוצה האחרת ולהציג את ריבוי העמדות בקבוצה האחרת (למשל ע"י ביקורת פנימית שלה). כאשר תלמידים לומדים שגם בקבוצות אחרות יש ביקורת פנימית, מגוון עמדות ופנים אנושיות הם נוטים להתייחס אליה באופן חיובי יותר. יש להציג בפני התלמידים את נקודת המבט של הקבוצה האחרת. יש לחזק את האמונה ביכולת של כל יחיד וקבוצה להשתנות. אמונה ביכולת שינוי של קבוצות (באופן כללי) מפחיתה שנאה. יש להדגיש את הדומה בין הקבוצות מבחינה רגשית ואנושית.

¹⁹ מרסלו וקסלר, "הכיתה כמיקרוקוסמוס: התמודדות עם התנהגויות ואמירות גזענות בתוך הכיתה" בתוך: נועה ריבלין (עורכת), שיעור לחיים: חינוך נגד גזענות מהגן ועד התיכון (האגודה לזכויות האזרח, 2015) ומאמרים נוספים בספר זה. אוקי מרושק, בשביל הדיאלוג: התמודדות חינוכית עם תופעת הגזענות: תכנית לימודים לבתי הספר העל יסודיים (מדרשת אדם, 2013), יורם הרפז, "גזענות, זהות וחינוך" הד החינוך (דצמבר 2014 עמ' 20).

²⁰ וקסלר, שם

²¹ Rudman, L. A., Ashmore, R. D., & Gary, M. L. (2001). "Unlearning" automatic biases: the malleability of implicit prejudice and stereotypes. Journal of personality and social psychology, 81(5), 856. Dasgupta, N., & Greenwald, A. G. (2001). On the malleability of automatic attitudes: combating automatic prejudice with images of admired and disliked individuals. Journal of personality and social psychology, 81(5), 800-814.

הפעולות הנדרשות ליישום המלצה זו הן:

- (1) לכלול בתוכנית הלימודים התייחסות מכילה ושיוויונית לזהויות המרובות בתוך בית הספר. לבחון את ספרי הלימוד ותוכניות הלימודים כך שיכללו יצירות ספרות, טקסטים ונקודות מבט שמשקפות את כל מגוון הזהויות של תלמידי בית הספר. לבחון אם קיימים בספרי הלימוד תכנים סטריאוטיפיים לא רצויים;
- (2) לעסוק באופן מודע בכמה קבוצות מרכזיות בחברה הישראלית (חרדים, דתיים, חילונים, ערבים, אתיופים, הומוסקסואלים). לדון בדמויות מופת מוכרות מקבוצות אלו ולעסוק בריבוי הפנים והעמדות של כל קבוצה, בנקודות המבט שלה, בדומות הרגשית שלה לקבוצות אחרות²²;
- (3) כל בית ספר יידרש למפות את הפעילויות מחוץ לתכנית הלימודים כגון טיולים וספורט, התנדבות, מחויבות אישית, תכנים על קירות בית הספר, החזון הערכי של בית הספר, שעות חינוך או בגרות חברתית ובכל אלו להביא לידי ביטוי את מגוון הזהויות ונקודות המבט של תלמידי בית הספר והחברה הישראלית כולה.
- (4) לעודד גיוון באוכלוסיית התלמידים והמורים במידת האפשר ולחגוג את הגיוון שהוא מקור לעושר תרבותי ומנוע ליצירה;
- (5) לכלול מדדים של תפיסות עולם ערכיות כלפי "האחר" במדדי האקלים הבית ספרי במיצ"ב. כיום נושא האלימות ונושא יחסי מורים-תלמידים נבדק, אך אין כל שיקוף של תפיסות העולם הערכיות של התלמידים כלפי "האחר". מדד כזה ישקף בברור באילו מוקדים ונושאים יש לטפל²³.

המלצה חמישית: כל תלמיד יכיר את שאיפותיו, כאבו ופחדיו של חברו מהקהילה האחרת

החברה הישראלית מפולגת לקהילות שנבדלות זו מזו בשפה, בדת, במידת הדתיות. מערכת החינוך מפוצלת והיא משרתת קהילות שונות בבתי ספר נפרדים השונים זה מזה בשפת ההוראה, בתוכנית הלימודים, במקצועות הלימוד, באורח החיים, במורים ובתלמידים. כתוצאה מכך, בוגרי מערכת החינוך הישראלית – אזרחי ישראל הצעירים – אינם מכירים, אינם נפגשים ואינם חשופים לעמיתיהם מהקהילה האחרת. יהודי חילוני לא פגש מעודו תלמיד חרדי, נערה דרוזית לא פגשה נערה דתיה יהודיה ואולי אפילו לא נערה מוסלמית בת גילה. יתרה מכך, אזרחי ישראל אינם מכירים אלו את אלו ואינם מודעים לנקודות המבט השונות הקיימות בחברה הישראלית. בתנאים כאלו קשה לדבר על אזרחות ישראלית משותפת.

על פי ההערכה רק כ-5% מהתלמידים בבתי ספר נפגשים באופן מתמשך עם תלמידים דוברי שפה אחרת: יהודים עם ערבים וערבים עם יהודים. מפגשים בין דתיים לחילוניים רווחים מעט יותר. אין כמעט מפגשים בין יהודים דתיים לערבים או בין חרדים לשאר תלמידי ישראל. על פי המחקר הפסיכולוגי, מפגש בין תלמידים מקהילות שונות אינו מאיים על הזהות העצמית של התלמיד אלא דווקא תורם לחיזוק קבוצת השייכות, לצד קבלת המגוון הרחב של זהויות נוספות²⁴.

²² Saguy, T & Halperin, E. (2014). Exposure to outgroup members criticizing their own group facilitates intergroup openness. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 40, 791-802.

²³ אדר כהן, [מה עוד עלינו לעשות כדי להיאבק בעמדות קיצוניות וגזעניות במערכת החינוך?](#) (פורום דב לאוטמן למדיניות החינוך, 2015)

²⁴ Nicole Tausch, Katharina Schmid, Miles Hewstone, "The Social Psychology of Intergroup Relations" in: Gavriel Salomon and Edward Cairns (eds.), *Handbook on Peace Education* (Taylor and Francos, 2010) p, 75;

עלינו לפעול על מנת לקדם אזרחות ישראלית משותפת אשר רואה בפסיפס הישראלי הזדמנות אדירה שטומנת בחובה "עושר תרבותי, השראה, אנושיות ורגישות", על מנת ליצור שותפות אשר מבוססת על היכרות וכבוד לזהות הייחודית לכל אחת מהקהילות. עלינו להבטיח שכל תלמיד ותלמידה מכיר ומבין את כאבו ואת פחדיו של חברו ומבין מהי ציפור הנפש שלו²⁵. לשם כך דרושה תכנית מפורטת לתלמידי ישראל מגיל הגן ועד סיום לימודיהם²⁶.

יש מגוון רחב של דרכים למוסס את חומות ההפרדה בין הקהילות בחברה הישראלית, ונדרשת יוזמה מערכתית מקיפה בכיוון זה. מפגש משמעותי הוא כזה שיש בו לא רק היכרות ואמפתיה, אלא מתן לגיטימציה ברורה למגוון רחב של זהויות ישראליות: תלמידים שהם ישראלים חרדים, מורים שהם ערבים ישראלים ופרחי הוראה שהם ישראלים רוסים. יתרה מזאת, נדרש להציג חזון, אופק חיובי ורצוי לשאוף אליו. זהו אופק של חיים במשותף של כל הקהילות והגוונים בחברה הישראלית, ומשמעותו עידוד השאיפה להכיר את בני הקהילות האחרות, את נקודת מבטם, ועידוד לחוש אמפתיה לכאבם. זהו חזון שלפיו חברה רב-תרבותית ומגוונת היא מקור לעושר ולגאוון, והדמוקרטיה היא העוגן להגשמת החיים המשותפים.

קיימים כמה מודלים ליצירת מפגש בין תלמידים, מורים, פרחי הוראה ומנהלים: מודל המגע, המודל המעמט, מודל הנרטיב, מודל המטרות המשותפות, מודל ההפרייה החינוכית ומודל החינוך לשותפות²⁷. מחקר רב נעשה עד כה על האפקטיביות של מפגשים בין בני נוער על פי מגוון המודלים וכן על השפעת המפגשים על שינוי עמדות בקרבם לאורך זמן. יש חילוקי דעות מהו המודל המועדף אבל מקובל על כל החוקרים שכדי שמפגשים יהיו אפקטיביים עליהם להיות ממושכים ולא חד-פעמיים, לכלול אלמנט חד-קהילתי מכין ורפלקטיבי ולא רק מפגש, וכן לכלול רכיב של פרויקט משותף שבו תלמידים פועלים ביחד כחלק מהפעילות הלימודית הרגילה שלהם.

ברור לנו שלא בכל בתי הספר תלמידים יפגשו עם עמיתיהם מהקהילות האחרות. במיוחד כך לגבי בתי ספר חרדים וממלכתיים דתיים. פורום דב לאוטמן למדיניות החינוך ממליץ על הנהגת חובה לפיה כל בית ספר יקיים שיתוף פעולה סביב תהליך חינוכי לימודי כלשהו עם בית ספר מקהילה אחרת. אין הכוונה למפגשי היכרות אלא ללמידה משותפת, לדוגמא: שיתוף פעולה בין מנהלי בתי הספר, מפגשים ושיתופי פעולה בין חדרי המורים, עבודות חקר משותפות של תלמידים²⁸, מסעות משותפים, אירועים וטקסים משותפים, שיעור קבוע משותף²⁹ מפגשים וירטואליים או למידה משותפת וירטואלית באמצעות הרשת³⁰ ועוד. על כל בתי הספר

Maoz, I., Steinberg, S., Bar-On, D. & Fakhereldeen, M. (2002) "The Dialogue between the "Self" and the "Other": A Process Analysis of Palestinian-Jewish Encounters in Israel". *Human Relations*, 55,931- 962

²⁵ מבוסס על נאום נשיא המדינה, ראובן ריבלין בכנס הרצליה 7.6.2015

²⁶ פרופ' גבי סלומון וד"ר מוחמד עיסאווי, [דוח הוועדה הציבורית לגיבוש המדיניות הממלכתית בנושא חינוך לחיים משותפים בין יהודים לבין ערבים בישראל](#) (2009)

²⁷ יפעת מעוז, "השערת המגע ביחסים לא סימטריים. חמישה מודלים מושגיים של מפגש בין תרבותי מתוכנן בין יהודים וערבים בישראל – מטרות, מנגנונים ודילמות" (2009)

²⁸ אגף החמ"ד במשרד החינוך ומפמ"ר אזרחות מעודדים ותומכים בכתיבת מטלות ביצוע שהן יחידה בתוך מבחן הבגרות באזרחות [בשותפות בין בתי ספר דתיים וחילוניים](#)

²⁹ מודל הלימוד המשותף נוסה בצפון אירלנד והפך שם למדיניות מחייבת. המודל מופעל בישראל במספר צמדי בתי ספר וכן בעיר רמלה. על פי המודל בתי ספר מקהילות שונות פועלים בצמידים בפעילות חינוכית קוריקולרית (למשל שיעור משותף). ראו למשל ד"ר שני פייס, [תכנית החינוך לחיים משותפים של משרד החינוך ברמלה](#),

Connolly, Paul, Dawn Purvis and PJ O'Grady, [Advancing Shared Education: Report of the Ministerial Advisory Group](#), Northern Ireland: March 2013.

להתמקם על הסקאלה הזאת באופן שמתאים להם, אך תחול חובה לקיים קשר לימודי מסוג כלשהו עם בתי ספר מקהילות אחרות. חשיבות מיוחדת יש לכך כי גם בתי ספר ממלכתיים דתיים וחרדים יקימו קשר עם בתי ספר דוברי ערבית וחילונים. החובה של כל בית ספר היא למקם עצמו על פני הסקאלה ולכלול את נושא החינוך לשותפות בתוכנית העבודה השנתית שלו.

לרשויות מקומיות יכול להיות תפקיד משמעותי ביצירת מסגרות לשיתופי פעולה בין מגזרים. ייחודה של הרשות המקומית בכך שהיא רואה את התלמיד במכלול של הקשרים: חינוך, רווחה, תרבות ופנאי, במסגרות הלימוד הפורמאליות והבלתי פורמאליות. לרשות המקומית יתרון גם בכך שהיא לעתים קרובות מכילה מגוון של תלמידים מקהילות שונות. שיתופי פעולה³¹ כוללים שיעור שבועי משותף של תלמידים משני בתי ספר מקהילות שונות, פורום מנהלי בתי ספר ישובי, כיתות על אזוריות, פעילות עירונית במסגרות בלתי פורמאליות כמו חוגים, תנועות נוער, ארגוני נוער, מקהלה עירונית ומתנ"סים. ברמלה יזם הפיקוח שיתופי פעולה חינוכיים בין מנהלי בתי ספר יהודיים וערביים. ברשויות שהן יחסית הומוגניות יש למסד שיתופי פעולה בין כמה רשויות שונות.

במועצות אזוריות ובערים בהן האוכלוסייה אינה הומוגנית, וברשתות בתי ספר ניתן למסד שותפויות בינמגזריות כדי שתלמידים יהודים וערבים דתיים חילונים וחרדים ילמדו ביחד שיעורים משותפים, יעשו טיולים משותפים, ויהיו שותפים בעבודות חקר ובטקסים. ניתן גם למסד פעילויות ישוביות דרך תנועות הנוער החוגים והמתנ"סים. המורים והמנהלים ישתפו פעולה, ישתלמו בהשתלמויות יישוביות של כמה בתי ספר, ילמדו שיעורים בבתי ספר של המגזר האחר ועוד. הרשות המקומית היא מסגרת מצוינת לשיתופי פעולה כאלו הן בגלל הקרבה הגיאוגרפית והן כי היא מאגדת את החינוך הפורמאלי והבלתי פורמאלי ויש לה ראייה כוללת מגן הילדים ועד סוף התיכון משעות הבוקר ועד הערב.

הפעולות הנדרשות ליישום המלצה זו הן:

- (1) ליצר סקאלה של שיתופי פעולה בין בתי ספר מקהילות שונות שתכלול אפשרויות רבות לחיבור סביב עשייה חינוכית-לימודית.
- (2) לתמרץ ולממן שילוב מורים יהודים בבתי ספר ערבים, ערבים בבתי ספר יהודים, חילונים בבתי ספר דתיים ודתיים בבתי ספר חילוניים³². כדי ששילוב המורים מבתי ספר שונים יצליח חיוני שלפחות שני מורים מקהילה אחת (דתית, חרדית, חילונית או ערבית) ילמדו בבית הספר מהקהילה האחרת;
- (3) להוסיף תכנים שעוסקים בקהילות השונות לתוכנית הלימודים במקצועות הלימוד השונים או במקצוע נפרד וייחודי. כך למשל, ניתן להוסיף טקסטים ספרותיים של כותבים ערבים; סיורים בערים ובישובים שחיים בהם ישראלים ממגוון הקהילות. לאלו יש להוסיף תכנים מפורטים אשר מתמקדים בנקודות המבט השונות על דילמות אזרחיות: זו החילונית, הדתית לאומית, החרדית והערבית.
- (4) להעמיד לרשות בתי הספר מערך לוגיסטי ותכני שיאפשר להם לקיים את שיתוף הפעולה עם בתי ספר מקהילה אחרת שבו בחרו. מוצע כי המטה לחינוך אזרחי וחיים משותפים יקצה משאבים ליצירת תכנים כאלו. יש להעמיד לרשות בתי הספר תקציב ייעודי (צבוע) כדי שיוכלו לעמוד ביעד של חינוך לשותפות;

³⁰ למשל: [TEC](#) טכנולוגיה, חינוך ושונות תרבותית. פרויקט למידה משותף לבתי ספר מקהילות שונות באמצעות הרשת. מופעל על ידי מכון מופ"ת

³¹ בעיריית רעננה לדוגמה מתקיים ניסוי חינוכי עירוני במסגרתו יש שיתוף פעולה מקיף בין תלמידי העיר מבתי הספר הממלכתיים והממלכתיים דתיים.

³² ראו תוכנית [משלבים ומשתלבים](#) שמוביל משרד החינוך בשיתוף עם הרשות לפיתוח כלכלי של המגזר הערבי, הדרוזי והצ'רקסי במשרד ראש הממשל ומכון מרחבים.



כנס דב לאוטמן הראשון למדיניות החינוך

- (5) הרשויות המקומיות ורשתות החינוך ימסדו שיתופי פעולה בין בתי ספר מקהילות שונות בתחומן כדוגמת כתות על אזוריות, צמדי בתי ספר ממגזרים שונים שלומדים שיעורים משותפים, שותפויות בין חדרי מורים, החלפת מורים בין בתי ספר, פורום מנהלים משותף לכל המגזרים ועוד;
- (6) הרשויות המקומיות ימסדו שיתופי פעולה בין מסגרות החינוך הבלתי פורמאלי במטרה לחבר בין קבוצות כדוגמת: מקהלות יהודיות וערביות, תזמורת משותפת דתית וחילונית, טיולים ופעולות משותפות לתנועות נוער, פעולות ספורט ועוד;
- (7) הרשויות המקומיות יפעלו ליצירת אשכולות גני ילדים שבהם גנים דתיים חילוניים וערבים. כך ילדים בגיל טרום חובה וחובה ילמדו אמנם בגנים נפרדים אך ישחקו בחצר משותפת ויכירו אלו את אלו בפעילויות ובאירועים משותפים.³³
- (8) לאכוף את חובת הוראת הערבית המדוברת בבתי הספר ולהרחיבה לבית הספר היסודי על מנת שכל תלמיד בישראל ידבר את שתי השפות הרשמיות שלה באופן שוטף (עברית וערבית); יש להשתמש בלימוד השפה הערבית כצוהר להיכרות עם התרבות הערבית.
- (9) לקיים מערך בקרה שיחייב בתי ספר לדווח על הפעולות שבצעו ולהראות תהליך של התקדמות ושינוי על פני הסקאלה לאורך שנים. על בתי הספר להראות כי מרבית תלמידי בית הספר נחשפים לשיתופי הפעולה.

בתי הספר נתונים בסד חמור של דרישות ואתגרים. יש למצוא דרכים לשלב את החינוך לשותפות במארג הקיים על ידי הפיכתו לחלק מתרבות בית הספר: בהשתלמויות חדר מורים, בשיעורים במקצועות הליבה, בתוכנית הלימודים, בבגרות החברתית, במחויבות האישית, בסיוורים ובעבודות החקר.

המלצה שישית: מוסדות הכשרת מורים יוסיפו תכנים של חינוך לדמוקרטיה והתמודדות עם גזענות³⁴

המשאב העיקרי של מערכת החינוך הוא המורים והמורות, ותהליך הכשרתם הוא הבסיס המקצועי והערכי שלה. בתהליך ההכשרה הראשוני מגבשים המורות והמורים את זהותם המקצועית והערכית הראשונית, מקבלים כלים בסיסיים ויוצאים למפגש הממשי עם מערכת החינוך. תקופה זו משמעותית מאוד בחייהם, ועל כן לנושאים, לתהליכים ולידע המצטבר בה משמעות מיוחדת. הקשר בין המורים והמורות ובין מערכת ההכשרה שלהם אינו מסתיים בשלב הזה, ומתקיים במעגלים שונים בכל שנות ההוראה באמצעות השתלמויות, המשך לימודים, מחקר ועוד.

מרבית פרחי ההוראה בישראל מתחנכים במוסדות חינוך נפרדים: כך בוגרת אולפנה שלומדת בסמינר דתי למורות או בוגר בית ספר ערבי שלומד במכללה ערבית יהפכו מורים מבלי שפגשו במהלך חייהם את עמיתיהם מהקהילה האחרת. יתרה מכך, השתלמויות פיתוח מקצועי של מורים גם הן נפרדות לכל קבוצה בנפרד. על מנת שמורה תוכל לחנך את תלמידיה לאזרחות ישראלית עליה להכיר בעצמה את החברה הישראלית על כל מרכיביה. יש לוודא שכל פרחי ההוראה ילמדו קורסים משותפים עם פרחי ההוראה ממכללות אחרות. מורים ומורות שהשתתפו בראיונות ובשולחנות הדיון של פורום דב לאוטמן העידו על כך שחוויה כזו היא ללא ספק המשמעותית ביותר להוראה שלהם.

הפעולות הנדרשות ליישום המלצה זו הן:

- (1) מכללות ההוראה יציעו קורסים משותפים עם מכללות מקהילה אחרת וכל פרח הוראה יחווה למידה ומפגש משמעותי עם סטודנטים עמיתים מהקבוצות האחרות. ניתן לעשות זאת במפגשי למידה או

³³ בצפון אירלנד הורחב מודל שיתופי הפעולה ברמה האיזורית והפך למדיניות מחייבת. זאת ועוד בתי ספר חדשים נבנים בקמפוסים משותפים שבהם בית ספר פרוטסטנטי לצד בית ספר קתולי.

³⁴ להרחבה בנושא הכשרת מורים ראו דוח נפרד שכתבה ד"ר גליה זלמנסון-לוי במסגרת פורום דב לאוטמן למדיניות החינוך בשיתוף עם מחלקת החינוך של האגודה לזכויות האזרח.



כנס דב לאוטמן הראשון למדיניות החינוך

- באופן וירטואלי³⁵. במכללות ובמוסדות ההכשרה שבהם לומדים ביחד יהודים וערבים דתיים וחילוניים יש לפעול על מנת שכל התלמידים ירגישו שהמוסד משקף את זהותם וכי הם באים בו לידי ביטוי. יש לפעול על מנת למסד מפגשים משמעותיים בין כל הסטודנטים במסגרת קורסי חובה של המכללה;
- (2) יונהגו מפגשי חדרי מורים של מורי מורים במכללות שונות להתנסות ולהבנת התהליך הנדרש. יתקיימו חילופי מרצים בין המכללות להוראה של קורסים ייחודיים למשך זמן מוגבל (על פי מודל של חילופי סטודנטים ושל מרצים אורחים מחו"ל) כך שמרצה דתית תרצה במכללה חילונית ולהפך. מרצה ערביה במכללה יהודית ולהיפך.
- (3) הוספת קורס חובה לכל סטודנט במסלול ההכשרה להוראה שיעסוק בתכנים אזרחיים-דמוקרטיים (לשם כך יש להוסיף את הנושא לקורסי החובה האחרים שנכללים במתווה אריאב (2006)).
- (4) הוספת תכנים במוסדות להכשרת מורים ובפיתוח המקצועי של מורים:
- החברה הישראלית על המורכבות שבה יחסי הכוחות הקיימים בה
 - המשטר הדמוקרטי, מאפייניו ועקרונותיו הבסיסיים. מאפייניה של מדינת לאום דמוקרטית.
 - בחינת סילבוסים בעיניים של רב תרבותיות. מי אינו מיוצג בתוכנית הלימודים?
 - למידה של המיומנויות הנדרשות לניהול דיון ודיאלוג בקבוצה של נושאים קונפליקטואליים הנוגעים הן לחברה בכלל והן לקבוצה.
 - לימוד תוכניות הלימודים הסמויות במקצועות שכביכול אינם קשורים לנושא כמו מתמטיקה, מדעים, חינוך גופני ועוד.
 - שילוב אירועים אקטואליים וחוויות מזדמנות יומיומיות בתוכנית הלימודים כך שייוצר מודל של למידה רלוונטית.
 - הסתכלות על כל כיתה כעל רב תרבותית ולימוד הזהויות יחסי הכוח שבתוכה
 - הובלה של מורי מורים בקריאה ביקורתית והשפעה על תוכניות לימודים בית ספריות
 - יצירת משימות שיתופיות בהן סטודנטים חוקרים את עולמם, ההיסטוריה שלהם, תרבותם וזהותם, בקהילות השונות.
- (5) בניית קרן מלגות לקורסים מקדמים עשייה בנושא חינוך נגד גזענות.
- (6) יצירת לוח שנה רב תרבותי בו באים לידי ביטוי חגים של דתות ועדות שונות.
- (7) התבוננות על ייצוג והעדר של קבוצות זהות בצוות המרצים/ות במוסד להכשרת מורים.
- (8) יצירת פורום בין מכללתי משותף ללמידה, ותגובות לאירועים רלוונטיים.
- (9) בחינה מחדש של מבחני קבלה, ראיונות, תנאי סף נדרשים בהיבט הרב תרבותי שוויוני.
- (10) התנסות מעשית של סטודנטים במגוון של בתי ספר כולל בשכונות, עיירות פתוח ואזורי פריפריה חברתית.

³⁵ ראו למשל [תוכנית TEC](#) הערה 21 לעיל.

סיכום

אזרחים שמחויבים לדמוקרטיה הם המנוע של המשטר הדמוקרטי. ללא אזרחים דמוקרטים לא תהיה דמוקרטיה, שכן הם שמעניקים את הסמכות לרשויות השלטון, הם שמעשירים את הדיון הציבורי, הם שנותנים את הלגיטימציה לבתי המשפט. ביחסים בינם לבין עצמם, בין יחידים ובין קהילות האזרחים יוצרים את מסכת החיים הדמוקרטית הן במרחב הפרטי והן בזה הציבורי.

ללא חינוך לדמוקרטיה, נמנעת מן הפרט האפשרות לממש את עצמו באופן משמעותי בתחום החברתי והפוליטי. חינוך ראוי לדמוקרטיה נובע איפוא מתכליתו של המשטר לאפשר לפרט מימוש מלא של עצמו, תוך זיקה ומחויבות לחברה שבה הוא חי. חוסנו ואיכותו של המשטר הדמוקרטי הם כמידת מחויבותם של האזרחים לרעיון הדמוקרטי וכמידת מסוגלותם ונכונותם של האזרחים להיות אזרחים פעילים ואחראיים.

האזרח הפעיל רואה עצמו כנושא באחריות לנעשה בקהילתו ובמדינתו. הוא חש סולידאריות כלפי אחרים, יש לו אמפתיה כלפי החלש, הסובל, הנזקק או מי שנגרם לו עוול. הוא מוכן לקבל את האחר, מודע לחיוב שבשונות, פתוח לתרבות שונה משלו, וגישתו לעמדות שונות משלו היא פתוחה וסובלנית. יש לו נטייה לקשר עם בני אדם, לשיתוף פעולה, לשותפות או להנהגה.

על משרד החינוך לקרוא באופן ברור ונוקב לסדר יום חינוכי דמוקרטי שמקדם שותפות בין קהילות החברה. בכל בתי הספר יש להציב את החינוך לדמוקרטיה כבסיס משותף שאינו נתון במחלוקת.

בבתי הספר בישראל יש אין-ספור דוגמאות לעשייה חינוכית משמעותית וערכית. מנהלים ומורים משקיעים מחשבה ומשאבים ופועלים להפגיש בין בני נוער מקהילות שונות, ללמד על מגוון הקבוצות בחברה הישראלית, לצאת למסעות ולטיולים להכרת החברה הישראלית על גווניה, ולהתמודדות עם השנאה ועם הפחד. ארגוני החברה האזרחית פועלים בתקציב מוגבל, אבל הם מציעים לבתי ספר מגוון תכניות חינוך שמטרתן העמקת המחויבות לערכים דמוקרטיים, חיבור בין הדמוקרטיה למקורות היהדות והיכרות עם השונה ועם הזר. גם במשרד החינוך וברשויות המקומיות רבים פועלים לקידום המטרות האלה. מדובר באנשי חינוך אמיצים מכל שדרות המערכת שיוזמים ומחפשים דרכים להפוך את החינוך לערכים דמוקרטיים ולשותפות בין הקהילות לנושא מרכזי שעומד בראש סדר היום החינוכי בישראל. ההמלצות שבמסמך זה מסתמכות על הצלחות אלו ומציעות דרכים להחלתם על כל מערכת החינוך. פורום דב לאוטמן למדיניות החינוך יפעל על מנת לסייע ולתמוך בישום המלצות אלו באמצעות מחקר, דיון ובכנסים השנתיים של הפורום שבשנים הקרובות יוקדשו לנושא החינוך לדמוקרטיה.

מפת דרכים ליישום ההמלצות

שר החינוך והנהלת המשרד: יכריז על החינוך לדמוקרטיה ולהתמודדות עם תופעות של שנאת האחר וגזענות כעל נושא מרכזי במערכת החינוך. ידגיש את חשיבות הנושא בנאומים, חוזרים ובאמצעי התקשורת תוך דגש על כל זרמי החינוך. יפעל לכך שיינתן גיבוי למורים לדון בנושאים של דמוקרטיה ולהתמודדות עם גזענות.

המטה לחינוך אזרחי וחיים משותפים:

יפעל להכנת תכנית מערכתית לחינוך לדמוקרטיה ולחיים משותפים מגיל הגן ועד התיכון.

- (1) יוביל לכתיבה של תכנים לגני הילדים ולבתי הספר היסודיים שיגובו בשעות הדרכה למורים ובמעקב אחר בתי הספר שהם מלמדים את התוכנית.
- (2) יזום ויוביל כתיבת תכנים בחינוך לדמוקרטיה ולהתמודדות עם גזענות לבתי הספר הממלכתיים דתיים, החרדים והערבים.
- (3) יזום ויפעיל השתלמויות למורים בנושאים:
 - i. חינוך לדמוקרטיה
 - ii. תכנים שנויים במחלוקת
 - iii. פדגוגיה של דילמות
 - iv. הדין הפוליטי
 - v. קבוצות שונות בחברה הישראלית
 - vi. חיים משותפים
- (4) יצור סקאלה של שיתופי פעולה בין בתי ספר מקהילות שונות, יצור מערך לוגיסטי שיאפשר לבתי ספר לקיים את שיתוף הפעולה, יתמוך בבתי ספר בהקמת השותפויות ויאכוף את החובה על כל בתי הספר.
- (5) יתקצב לכל בית ספר תקציב צבוע לחינוך לחיים משותפים.

המזכירות הפדגוגית:

- (1) תפעל במהלך מקיף (דוגמת זה שבוצע בתחום הערכי) על מנת להוסיף לכל מקצועות הלימוד תכנים של חינוך לדמוקרטיה, עיסוק בדילמות, היכרות עם קהילות וקבוצות בחברה הישראלית תוך דגש על ריבוי הדיעות בהן ועל דמויות חיוביות בכל קהילה.
- (2) תפעל להוספת נושאים שעל סדר היום הציבורי בישראל לתכני הלימוד בהסטוריה, ספרות, אזרחות, גיאוגרפיה, של"ח.
- (3) תבחן את ספרי הלימוד על מנת להוסיף תכנים שמעודדים סטריאוטיפים.

מנהל חברה ונוער:

- (1) מנהל חברה ונוער עוסק בחינוך ערכי במספר תכניות מערכתיות. תכניות אלו אינן דנות כלל בהקשר הדמוקרטי. יש להמיר את החינוך הערכי הכללי לחינוך לדמוקרטיה בעזרת פדגוגיה של דילמות והתמודדות עם מורכבות.
- (2) יפעיל טיולים וספורט עבור כל כיתות הלימוד שמשלבים נושאים אזרחיים ושחברים את התלמיד לזהותו האזרחית ולמדינה;
- (3) יקדם עיסוק בנושאים אזרחיים דמוקרטיים במסגרת הבגרות החברתית.



הרשות הארצית למדידה והערכה (ראמ"ה):

תכניס פרמטרים של חינוך לדמוקרטיה למדדי ההערכה של בתי הספר.

תכלול במבחני המיצ"ב שאלות הנוגעות לעמדות של תלמידים כלפי ערכים דמוקרטיים ומידת הפנמתם, תכלול מדדים של תפיסות עולם ערכיות כלפי "האחר" במדדי האקלים הבית ספרי.

האגף להכשרת עובדי הוראה:

- (1) יפעל להרחבת תכניות שילוב מורים יהודים בבתי ספר ערבים, ערבים בבתי ספר יהודים, חילונים בבתי ספר דתיים ודתיים בבתי ספר חילוניים
- (2) יטיל חובה להוסיף קורס לכל סטודנט במסלול ההכשרה להוראה שיעסוק בתכנים אזרחיים-דמוקרטיים (לשם כך יש להוסיף את הנושא לקורסי החובה האחרים שנכללים במתווה אריאב (2006)).
- (3) יעודד החלפת מרצים בין מכללות ממגזרים שונים.
- (4) יפתח ויפעיל השתלמויות לכל המורים בנושאים שנמנו לעיל (בסעיף שעוסק במטה לחינוך אזרחי).
- (5) יאכוף ויטמיע את תוספת היצע הקורסים שנמנו בהמלצה השביעית במכללות להכשרת מורים.
- (6) יטמיע את חוזר מנכל תשע"ה/1 שעוסק בחופש הביטוי הפוליטי בבתי הספר.

תוספת תקציבית:

יש ליחד תקציבים לכתיבה ופיתוח תכניות לימוד לבתי הספר היסודיים, לגני הילדים, לבתי הספר הממלכתיים דתיים, החרדים והערבים. יש ליחד תקציבים לפיתוח ולהפעלה של השתלמויות כמפורט לעיל.

יש ליחד לבתי ספר תקציבים כדי שיוכלו לעמוד ביעד של חינוך לשותפות עם בתי ספר מקהילות אחרות.

יש ליחד לכל בית ספר תקציב של 2 שעות הוראה שבועיות למורה שיהיה המתכלל של כל הפעילות הקוריקולרית והחוץ קוריקולרית בתחום החינוך לדמוקרטיה.

יש לתקצב רשויות מקומיות ורשותות חינוך כדי שיקימו מסגרות שיתוף פעולה בין קהילתיות.